

Бојана МИЉКОВИЋ КАТИЋ*

Историјски институт
Београд

Љубинка КАТИЋ*

Универзитет у Београду
Факултет безбедности
Београд

ОДНОС ПРЕМА ПОРАЖЕНОМ У БИТКАМА ДРУГОГ СРПСКОГ УСТАНКА**

Апстракт: Током Другог српског устанка промењен је однос према пораженом непријатељу у три од четири најважније битке. Поштеђени су животи цивила, рањеници су збринуте, одустајало се од гоњења непријатеља у повлачењу, а после битке код Чачка заробљени војници, рањеници и цивили смештени су у заробљенички логор и потом испраћени на територију под контролом Турака. Предаја уз гаранције је у потпуности поштована. Већина промена проистацала је из уверења и политичких одлука Милоша Обреновића, који је сопственим ауторитетом обезбедио успостављање нових начина понашања у оружаном сукобу.

Кључне речи: Други српски устанак, Милош Обреновић, рањеници, заробљеници, робови, пљачка, предаја, заробљенички логор.

Оружани сукоби у Другом српском устанку могу се назвати биткама, без обзира што се радило о сукобу побуњеног народа и легитимне власти, односно њихових војски, јер су то у тактичком погледу и биле – вођене су на отвореном пољу, нападима на шанчеве, позиционим борбама, опсадама; коришћени су јуриши пешадије, покретни закони, артиљерија, коњица итд.¹ Иако су устаници

* bojana.miljkovic.katic@iib.ac.rs

* lj.katic@gmail.com

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Од универзалних царстава ка националним државама. Друштвене и политичке промене у Србији и на Балкану* (Ев. бр. 177030).

¹ М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, књ. I (1813–1820), Београд 1908, 155–157, 164–165, 173–174, 189.

имали ограничене стратешке циљеве – нису били предвиђени напади на утврђене градове, већ протеривање Турака из села и вароши у којима су се налазиле војне посаде, ипак су битке у другом устанку по жестини биле равне најкрвавијим борбама у првом. У таквим околностима, победници су у три од четири најзначајније битке показали неочекивану и неубичајену хуманост према противнику.

У устаничким покретима у Османском царству хумани поступак према противнику није очекиван ни на једној страни у сукобу. Пошто се није правила разлика између борачког и неборачког становништва, било је уобичајено да се породице обеју страна склањају из ратних зона, а да се побратими из непријатељских група међусобно штите.² Да би сачували породице од сурове одмазде или заробљавања, на прву вест о отпочињању сукоба или по сазнању да се непријатељ приближава, Турци су из мањих вароши и касаба упућивали породице изван пашалука, у Београд или неко ближе турско утврђење или су тајно напуштали нападнуто место не би ли заштитили себе и цивилно становништво, пошто заробљавање није било циљ устаника. Приликом освајања Палежа, на пример, Срби су побили око половине посаде, преостале су натерали у бег према Колубари, а оне који нису успели да се укључују на лађе и побегну „све погубе, или у воду поскакати нагнају, те се и они утопе, који год не погину“.³

Срби су, пак, да би спасили неборачки део становништва, склањали породице у збегове, и у првом и у другом устанку, као и приликом других буна. Чинили су то пре избијања устанка, чим би стигао позив, или по отпочињању оружаних сукоба. Збегови су формираны у шумама и повремено премештани, у складу с претпоставкама о кретању турске војске. Уколико би до судара османских чета и устаника дошло у подручју где се склонио збег, становништво у збегу третирано је исто као и наоружани део устаника и немилосрдно убијано у налету војске, а преживели су, у случају турске победе, одвођени у ропство.⁴

² М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, I, 137; Б. Куниберт, *Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића 1804–1850*, превео др М. Р. Веснић, Београд 1901, 71; С. Милутиновић Сарајлија, *Историја Србије од почетка 1813е до конца 1815е године*, Београд 1888², 79, 141; М. Ђ. Милићевић, *Кнез Милош прича о себи*, Споменик Српске краљевске академије (=СКА) XXI (1893) 6; П. Срећковић, *Сердар Никола – Мандрда, победилац Турака код Дебелог дрвета 1815. године. Прилог за новију српску историју*, Гласник Српског научног друштва (=СУД) 55 (1884) 327.

³ М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, I, 149, 157–158; С. Милутиновић Сарајлија, *Историја Србије од 1813*, 215, 217, 227; К. Протић, *Ратни догађаји из Првога српског устанка под Карађорђем Петровићем 1804–1813*, Годишњица Николе Чупића XIII (1893) 125, 128; В. Стеф[ановић] Караџић, *Грађа за српску историју нашега времена и животи најзнатнијих поглавица овога времена*, Београд 1898, 154.

⁴ К. Протић, *Ратни догађаји из Првога српског устанка*, 183; С. Милутиновић Сарајлија, *Историја Србије од 1813*, 148, 171–172, 184, 294–296, 351, 343; П. Срећковић, *Сердар Никола – Мандрда*, 327, 330; В. Стефановић Караџић, *Грађа за српску историју нашега времена*, 151, 154. У збегове су своју „чељад“ слали и Срби који нису желели да се прикључе устаницима (тако су поступили Мачвани уочи доласка Ибрахим-пашине војске на Дубље),

Пљачка

После битака или судара мањих и већих група, задобијан је плен, било да се непријатељ после битке повукао, да су варош, шанац или бусија освојени или да је противник убијен у чарки и изненадном сусрету.⁵ Пљачка пораженог непријатеља била је сасвим уобичајена и нормална појава у време устанка и сви су узимали плен, најчешће са жртве коју су сами убили. Пљачкани су и заробљеници. Плен је и дељен међу дружином, нарочито у почетку устанка, јер су старешине хтеле да се борцима „посао услади и омили“. Слично су поступали и Турци. Марашли Али-паша је, рецимо, јавио султану после победе над војском устаника код Ђуприје: „сву ћу пљачку поделити војсци“ да би „очувао храброст“ војске. Поделио је војницима целокупан плен, не оставивши државној каси обавезну петину.⁶ У многим приликама плен је припадао заповеднику/старешини и представљао основ за његово лично богаћење. Због тога су неки устаници сматрали да су обични борци закинути. После битке код Дубља један борац супротставио се кнезу Милошу, када га је спречио да турском заповеднику Ибрахим-паши узме ћурак. „Та зар ви старешине да све опљачкавате, а сиромашта?!“, изјавио је и ту изјаву платио главом. Од плена опљачканог у рату

јер су устаничке вође претиле смрћу неспремнима на устанак. Претња се првенствено односила на кметове и мушкарце способне за војску, који су повремено и убијани (кметови непобуњених села, који су из Чачка упућени да по нахијама умирују народ, убијени су пред кнезом Милошем, док су кметови који су с Турцима били у шанцу на Дубљу убијени током битке), иако је понекад и цело село спаљено, како сведочи пример Буковче код Јагодине (М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, I, 155–156, 160–161, 175; С. Милутиновић Сарајлија, *Историја Србије од 1813*, 368; Д. Јовановић, *Јагодинска, Ђупријска и Параћинска нахија у Првом и Другом српском устанку*, Јагодина 2009, 189; В. Стефановић Караџић, *Грађа за српску историју нашега времена*, 148). Збогови непобуњеног народа остављани су и „на аманет“ Турцима, као таоци којима раја гарантује да ће остати верна (М. Гавриловић, *нав. дело*, 155–156, 161, 175; С. Милутиновић Сарајлија, *нав. дело*, 351, 353).

⁵ Б. Куниберт, *Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића*, Београд 1901, 82, 167–168; К. Протић, *Ратни догађаји из Првога српског устанка*, 133; С. Милутиновић Сарајлија, *Историја Србије од 1813*, 262–263. Плен се није састојао само од личних ствари бораца, њиховог оружја и коња. Зависно од околности, састојао се и од личних ствари и покретне имовине цивилног становништва и од робља, пошто су Турци у повлачењу са собом водили цивилно муслиманско становништво (ерлије (грађане), жене, децу, старце), робље, у неким приликама и српске таоце или чете пандура из непобуњених области (М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, књ. I, 167–168; М. Ђ. Милићевић, *Кнез Милош прича о себи*, 8).

⁶ С. Милутиновић Сарајлија, *Историја Србије од 1813*, 213, 365–366; *Причање Петра Јокића о догађајима и људима из Првог српског устанка (1804–1813)*, записао М. Ђ. Милићевић, Споменик СКА XIV (1891) 30; П. Срећковић, *Марашли-Али-пашино писмо султану 1815. год. и ферман Мехмеда III од 1587*, Споменик СКА XVII (1892) 136–137; Ј. Новић Оточанин, *Милошева или устанак Милоша Обреновића на Сулејман пашу Скопљака у год. 1815. или Ослобођење Србије по четири сто- и двадесет шесто годишњој патњи и сужањству*. Из Српства Иоксима Новића Оточанина, Нови Сад 1858, 39, 44–45.

богатили су се и други, најчешће трговци, који су пратили војску и куповали опљачкани, а ратнику непотребан плен – обично стоку. И устаници су међусобно трговали опљачканим „благом“: по освајању првог шанца у Пожаревцу направили су „прави вашар у турском шанцу, ту су продавани хатови делијски, њихова опрема, оружје и одело“.⁷

У устанку је пљачка пораженог била један од основних начина снабдевања војске, било одећом и новцем, било оружјем, коњима, храном или опремом, и то не само устаничке војске. Турске војне посаде у варошима и касабама нису имале класичне јединице за снабдевање. У редовним приликама снабдевали су их сељаци из околине, а у нередовним непобуњене области, па су често трпеле оскудицу. Због тога су у устанку снабдевање решавале пљачком у тзв. испадима из вароши. Очекујући испаде, кнез Милош је наређивао опсаду вароши, јачао шанчеве који су контролисали правце кретања и добро војском поседао област, не само да би заштитио становништво и његову имовину, већ и да би спречио снабдевање турских посада.⁸

Значај пљачке у устанку показују речи Милоша Обреновића приликом прве акције код Чачка и након његовог освајања. У првом случају вајкао се: „Неки је имао пушку, а неки није, а и барута тако, и ко га је имао врло мало га је имао. Овде сам морао располагати и пушке и барут делити: ко је имао два пиштоља морао је један дати ономе ко нема“. Након освајања, ситуација је била сасвим другачија: „Неки су имали по четири и по шест пиштоља за појасом, по две или три пушке, сабаља, јатагана, хатова и рахтова у изобиљу [...] све украшено, одевено и у свем снабдевено моје војинство“.⁹

Током другог устанка није био измењен однос устаника и њиховог вођства према пљачки пораженог непријатеља. Чак и током преговора с Марашли Али-пашом о умирењу Београдског пашалука, кнез Милош је правио разлику између пљачке у миру и током рата/устанка и заговарао је став да свака војска може да задржи оно што је опљачкала. Стога је молио да паша обезбеди

⁷ М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, I, 174; С. Милутиновић Сарајлија, *Историја Србије од 1813*, 366–367; *Причање Петра Јокића*, 20, 25–27, 31, 38–39; Ј. Новић, *Милошева или јунаштво Милоша Обреновића кнеза од Србије*. Из Српства Јоксима Новића, прва књига, Нови Сад 1860, 98–101.

⁸ М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, I, 155, 167, 169; К. Протић, *Ратни догађаји из Првога српског устанка*, 116, 190; С. Милутиновић Сарајлија, *Историја Србије од 1813*, 162, 191, 195, 308, 316; М. Ђ. Милићевић, *Кнез Милош прича о себи*, 8; П. Срећковић, *Марашли-Али-пашино писмо султану 1815*, 136–137; *Причање Петра Јокића*, 27. Спремност становништва да Турцима испоручи храну, дрва, сено и друге потрештине, као што сведоче примери из Хаџи Проданове буне или примирје склопљено Беџир-пашиним посредовањем у Првом српском устанку, били су сигуран знак редовног стања (В. Стефановић Караџић, *Грађа за српску историју нашега времена*, 140; К. Протић, *Ратни догађаји из Првога српског устанка*, 227).

⁹ М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, I, 155, 168–169; М. Ђ. Милићевић, *Кнез Милош прича о себи*, 8.

да не би „своје што је на боју добивено узимали ни Срби од Турака ни Турци од Срба, но само оно што је украдено или на миру отето и запљачкано“.¹⁰ Делимичан изузетак представља само битка код Дубља, после које је опљачкани вођа поражене турске војске Ибрахим-паша добио назад све своје одело и оружје, „осим хазнице“ (новца). Ни тада није оспорено право на пљачку пораженог непријатеља. Наиме, Милош јесте наредио да му предају све пашине опљачкане ствари, али их је најпре откупио и тек потом поклатио паши, као знак уважавања.¹¹

Мртви и рањени

Плен задобијан после погибије непријатеља састојао се најчешће од оружја, одеће и других драгоцености бораца, које су узимане с тела убијених. При томе тела нису третирана с пијететом и често су скрнављена, најчешће зато да би се лакше с леша свукла одећа. Сакаћена су и ради доказивања победе (Марашли Али-паша послао је у Цариград одсечене главе и уши устаника после победе код Ђуприје) или прибављања доказа да заробљеник није побегао (због чега су одсецане уши заробљеницима који су убијени или умрли током транспорта). И Срби су често непријатељу одсецали главе, иако се сматрало да је тај чин „христјанству свему на срамоту“. На тај начин соколили су се сопствени борци, застрашиван је непријатељ и доказиван идентитет истакнутих или мање познатих убијених противника. Главе су понекад и откупљиване.¹²

Прилика да се саборци побрину за рањене и уклоне с бојишта мртве указивала се после добијених битака. Тада су тела погинулих сабораца сахрањивана у близини бојишта, као што сведочи поступак после битке код Љубића. Највероватније је тако поступано с погинулим анонимним борцима и у осталим биткама, јер је било тешко носити тела у место из кога су потицали и тамо их сахрањивати, због спорог кретања кола и топлог времена. Када је било могућности, и Турци су сабирали и враћали у варош мртве. У случају њиховог пораза, налажење и преузимање тела заповедника посебно је договорано.¹³

¹⁰ Грађа за историју Краљевине Србије. Време прве владе кнеза Милоша Обреновића, приредили В. Ј. Петровић, Н. Ј. Петровић, књ. II, од 1821. до 1823. године, Београд 1884, 113.

¹¹ М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, I, 190; С. Милутиновић Сарајлија, *Историја Србије од 1813*, 366–367; Ј. Новић Оточанин, *Милошева или устанак Милоша Обреновића на Сулејман пашу Скопљака*, 45, 48.

¹² В. Стојанчевић, *Откупљивање робља у Србији за време кнеза Милоша*, Зборник Музеја Првог српског устанка II (1960) 97; Д. Јовановић, *Јагодинска, Ђупријска и Параћинска нахија у Првом и Другом српском устанку*, 185, 203; С. Милутиновић Сарајлија, *Историја Србије од 1813*, 95, 167, 213, 300, 306, 367; П. Срећковић, *Сердар Никола – Мандрда*, 331–332; Исти, *Марашли-Али-пашино писмо султану 1815*, 133; *Причање Петра Јокића*, 20; Ј. Новић, *Милошева или јунаштво Милоша Обреновића кнеза од Србије*, 117.

¹³ С. Милутиновић Сарајлија, *Историја Србије од 1813*, 193, 306; П. Срећковић, *Сердар Никола – Мандрда*, 332. Нису пронађени подаци о томе да су тела војника поражене стране у сукобу преузимана након битке или сахрањивана. Једино је после битке док Дубља,

Као и мртве, и рањене су „купили“ тек након победе. Видари би их потом лечили или су слати кућама на лечење. По рањене анонимне устанике долазили су очеви или рођаци и одвозили их кућама, а устаничке вође и друге истакнуте личности саборци су носили до њиховог села или, уколико би путем умрли, до неког упечатљивог места и ту их сахрањивали.¹⁴

Судбина рањених противника који нису напустили бојиште пред победником била је скоро извесна. Рањени нису могли очекивати да ће им непријатељ поштедети живот и да ће бити излечени, јер су и једна и друга страна у сукобу убијале рањенике. Битке су вођене са циљем да се убију сви који носе оружје, често и сви опсађени, ако се радило о освајању вароши. У већ поменутој бици код Чачка, рањене који су остали у српском шанцу после повлачења Срба ка Љубићу, Турци „доврше све, како и остале у пољу, а од истијех би рањеника обично половина пребољела и здрава би останула“.¹⁵ Слично су поступили и Срби кад су освојили највећи шанац код Пожаревца – „што је могло Турака побећи, то је побегло, а што не, то је све мртво остало“, причао је кнез Милош.¹⁶

Живот није поштеђен ни онима који су бежали са бојног поља. Напротив. И Срби и Турци гонили су поражене док их не би сустигли и побили. Прогон непријатеља након битке заустављен је први пут после битке код Чачка, код села Краварица. Турци, који су се искрали из вароши, сустигнути су и нападнути код села Ртари. Убрзо је дошло до расула у турској војсци и панике међу цивилима, па су устаници беспштедно гонили успаниченог непријатеља, убијали и узимали робље, плен и стоку, све до села Краварице, где је кнез Милош ударањем у добош зауставио гоњење и прикупио своју војску.¹⁷ Било је и дотада ситуација у

бар према традицији, Милош наредио да се сахране погинули Турци (Ј. Новић Оточанин, *Милошева или устанак Милоша Обреновића на Сулејман пашу Скопљака*, 48–49).

¹⁴ М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, I, 153; П. Срећковић, *Сердар Никола – Мандрда*, 332; С. Милутиновић Сарајлија, *Историја Србије од 1813*, 169, 190–191, 193, 306, 368; Д. Јовановић, *Јагодинска, Ћупријска и Параћинска нахија у Првом и Другом српском устанку*, 190; М. Ђ. Милићевић, *Кнез Милош прича о себи*, 7; П. Срећковић, *Марашли-Али-пашино писмо султану 1815*, 136; В. Стефановић Караџић, *Грађа за српску историју нашега времена*, 151; Г. Георгијевић, *Знаменити догађаји новије србске историје на кратко у везаном и простом слогу*, Београд 1838, 46–47, 55. Слично су поступали устаници и у Првом српском устанку, мада има и примера да су погинули ношени до удаљених места и тамо сахрањивани (*Причање Петра Јокића*, 22, 33–34, 42, 44; К. Протић, *Ратни догађаји из Првога српског устанка*, 240).

¹⁵ С. Милутиновић Сарајлија, *Историја Србије од 1813*, 173, 306. Слично је било и у Првом српском устанку, када су после освајања београдске тврђаве и наводно неуспелих преговора око мира Срби три дана пљачкали и убијали београдске Турке, робили и покрштавали жене и децу (*Причање Петра Јокића*, 31, 43; К. Протић, *Ратни догађаји из Првога српског устанка*, 133, 247–248).

¹⁶ М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, I, 166; С. Милутиновић Сарајлија, *Историја Србије од 1813*, 173, 227, 306; П. Срећковић, *Марашли-Али-пашино писмо султану 1815*, 136; М. Ђ. Милићевић, *Кнез Милош прича о себи*, 9.

¹⁷ М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, I, 162, 167–168, 170; С. Милутиновић Сарајлија, *Историја Србије од 1813*, 246–247; *Причање Петра Јокића*, 34.

којима непријатељ у повлачењу није гоњен, али када јесте, прогон није заустављан.

Било је потребно скоро пола века после Другог српског устанка да се промени однос према рањенима поражене стране у сукобу. Тек после битке код Солферино 1859, заштићени су животи и достојанство рањеника у оружаним сукобима, када је Анри Динан (Henri Dunant), швајцарски трговац и филантроп, организовао становништво оближњег градића Кастиљонеа ради помоћи рањеницима, повео кампању за хумани однос према њима и убрзо иницирао формирање Црвеног крста (1863) и доношење Женевских конвенција (од 1864).¹⁸ Током другог устанка, међутим, направљени су у Србији несвакидашњи изузеци. Милош Обреновић успео је да рањене чачанске Турке који су преживели гоњење заштити од освете, сабере у логору, нареди видарима да их негују и, на крају, да их са осталим заробљеницима пошаље у Ужице. То се поновило и у бици код Дубља, када су са осталим заробљеницима поштеђени и рањеници и послати на лечење у Шабац.¹⁹

Заробљеници

Борбе у устанку вођене су да би непријатељ био убијен, па је у биткама заробљеник најчешће бивао посечен након заробљавања. Срби код Чачка су, на пример, „доста и Турака живијех уфатили, него и мало којег жива одржали“. Убијани су и накнадно пронађени залутали непријатељи – на месту где су затечени или у логору и збегу, где су довођени. Често су одмах по предаји убијани и они који су се предали.²⁰ Стога су заробљеници већином били цивили, првенствено жене и деца. Они су претварани у робове, па се за заробљенике усталио израз робље. Део робља задржаван је у домаћинству, посебно жене, које су исламизоване и постајале чланови домаћинства. Остали су продавани приватним лицима или су као робови радили за османску државу – у

¹⁸ А. Динан, *Сећање на Солферино*, превела Е. Ајдић, [Београд 1998], 44–53, 92–94, 102–103, 107.

¹⁹ С. Милутиновић Сарајлија, *Историја Србије од 1813*, 315, 367; Ј. Новић Оточанин, *Милошева или устанак Милоша Обреновића на Сулејман пашу Скопљака*, 39. Једини пример хуманог односа Турака према рањенима у Другом српском устанку посведочен је после већ поменутих битке код Ћуприје. Тада је Марашли Али-пашина војска, после гоњења српских устаника, покупила и са заробљеницима допремила у логор и рањене „невернике“, који су у логору лечени (П. Срећковић, *Марашли-Али-пашино писмо султану 1815*, 134). Панта Срећковић је писмо Марашли Али-паше султану интерпретирао као неку врсту извињења и објашњења због чега није поштовао наредбу да преговара с устаницима и тек уколико преговори не успеју да их војском нападне. Поменутих околностима могуће је тумачити овај изузетак.

²⁰ С. Милутиновић Сарајлија, *Историја Србије од 1813*, 49–50, 270, 313, 344; Б. Куниберт, *Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића*, 84; В. Стефановић Караџић, *Грађа за српску историју нашега времена*, 149; *Причање Петра Јокића*, 16.

бродоградилштима, арсеналима, на галијама и другде, или су, обично дечаци, исламизовани и упућивани у војне школе. У буни отето робље могло је да буде ослобођено или након војничке победе устаника или ако се успешним бегом вратило у своју заједницу.²¹

Посебну врсту заробљеника чинили су таоци, чији је број могао варирати од неколико народних старешина до тако великог броја људи да су могли „ласно [...] шанац освојити“, уколико не буду добро чувани. Турци су покушавали да узимањем талаца – најчешће варошког кмета, нахијских кнезова и кметова из села у близини, одврате оближње сеоско подручје од устанка и да спрече нападе устаника на насеље, а у случају нужде да пуштањем талаца обезбеде себи излазак из вароши и спрече заробљавање. Таоци су били заточени најчешће у нехуманим условима – у подрумима, кулама, често без светла, изложени глади и страху од егзекуције.²²

Највећи број робова Турци су стицали по угушењу устанка, јер се сматрало да војска која угуши устанак има право да у знак одмазде опустоши устаничко подручје и као награду задржи пљачку и заробљенике. У тим акцијама ухваћено становништво претварано је у робове и касније продавано.²³ После гушења Хаџи Проданове буне, на пример, они који су били „помешани у буну“ одведени су у престоницу. Ту је вође чекала сигурна смрт; с њима доведене заробљенике – угледне старешине и мање или више случајне сужње, чекала је неке смрт, друге продаја у ропство, откуп или исламизовање, пошто се живот могао сачувати прихватањем ислама. Масовније покрштавање заробљених Турака – мушкараца или жена – у Другом српском устанку није регистровано, док је релативно често практиковано у Првом српском устанку.²⁴ Пошто је заробљавање било само узредна последица сукоба, и то не само током српских устанака, већ и у Грчком устанку (1821–1830), заробљеници су ретко када узимани

²¹ М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, I, 167–168; Б. Куниберт, *Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића*, 83; Х. Хадзидосиф, *От робство към наемен труд*, Балканите. Модернизация, идентичности, идеи. Сборник в чест на проф. Надя Данова, ред. Юра Константинова, Институт за балканистика с Център по тракологија, София 2011, 92–94; М. Ђ. Милићевић, *Кнез Милош прича о себи*, 8, 13; Рашид-беј, *Историја чудноватих догађаја у Београду и Србији*, књ. I, превео Д. С. Чохаџић, Споменик СКА XXIII (1894) 7.

²² М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, I, 153; С. Милутиновић Сарајлија, *Историја Србије од 1813*, 158–160, 188–190, 215, 275–276, 316–317, 327.

²³ С. Милутиновић Сарајлија, *Историја Србије од 1813*, 38, 90–91; М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, I, 45. По угушењу Првог српског устанка, као што је познато, становништво Београдског пашалука стављено је првих 12 дана ван закона, а после угушења устанка Бугара 1841. турска војска је три дана пљачкала и уништавала, у толикој мери да само десетак одсто села на устаничком подручју није спаљено (*Историја српског народа*, књ. V₁, Београд 1994², 62–63, 96; Н. Попов, *Србија и Русија од Кочине крајине до Св. андрејевске скупштине*, св. I, Београд 1870, 111–112).

²⁴ М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, I, 96–98, 141–143; С. Милутиновић Сарајлија, *Историја Србије од 1813*, 89–90, 102–104, 270; В. Стефановић Караџић, *Грађа за српску историју нашега времена*, 141.

с намером да буду замењени. Један од ретких примера извршене размене посведочен је у Јагодини, где је за Србе размењено 70 крагујевачких Турака.²⁵

Теоријски није било дозвољено претварање слободних поданика Османског царства у робове, али та правна заштита није важила за султанове поданике који устану против законите власти, тако да су акције османске војске ради прикупљања робља у Другом српском устанку, било да су спровођење у тзв. испадима из насеља или током кретања војске из једне у другу област, биле легитимне. Поред тога, по османским законима је од тренутка када се заробљеник претвори у роба – у ствар, истовремено настајала и правна могућност да се откупи. Могућност откупа коришћена је и током Првог и Другог српског устанка и током Хаџи Проданове буне. У оквиру преговора о умирењу пашалука 1815. године, кнез Милош је договорио и откуп робља од везира и његове војске. Чак су Турци сматрали да је везир у тим преговорима надмудрен. После окончања устанка, део робља се враћао у своје заједнице. Откуп робља после буна и устанака био је свакидашња појава, и годинама после устанка још је било робова који су се враћали кућама. Неки су откупљивани, други су се сами откупљивали или су сродници за њих сакупљали новац за откуп. У Србији је откупљивано и грчко робље и робови других националности. Кнез Милош је и сопственим средствима откупљивао робље, како после Првог српског устанка, тако и после Хаџи Проданове буне и Другог српског устанка.²⁶

У бици код Чачка, међутим, први пут је било забрањено узимање, тачније, задржавање робља, јер је Милош наредио, под претњом смртне казне, да сви који су током потере за чачанским Турцима прибавили робље, морају да га предају. После ове битке, први пут је формиран и заробљенички логор.²⁷ Наиме, по повратку из села Крварнице, где је зауставио прогон Турака, Милош је наредио да се у селу Ртари разапне тридесетак опљачканих шатора и формира логор у који су били смештени рањеници, заробљени Турци и враћено робље (буле, жене и деца муслиманских грађана). Ту су смештени и нахрањени. Чувале су их страже, „да им већ нико више од војника не досађује“, а сутрадан су била припремљена носила, кола и коњи, па су упућени у Ужице. Наводно је овакав третман заробљених цивила имао велики одјек међу балканским муслиманима и значајно подигао углед Срба међу њима, а Куршид-пашу, новог босанског

²⁵ В. Стојанчевић, *Откупљивање робља у Србији за време кнеза Милоша*, 94; П. Срећковић, *Марашли-Али-пашино писмо султану 1815*, 133; С. Милутиновић Сарајлија, *Историја Србије од 1813*, 169, 263.

²⁶ Х. Хадзџиосиф, *От робство към наемен труд*, 90; В. Стојанчевић, *Откупљивање робља у Србији за време кнеза Милоша*, 90, 96 (нап. 43), 98–99, 103; М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, I, 141–143, 154–155; С. Милутиновић Сарајлија, *Историја Србије од 1813*, 121–122, 124, 150, 161; Б. Куниберт, *Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића*, 67–68; В. Стефановић Караџић, *Грађа за српску историју нашега времена*, 142–143, 147, 205–206; *Грађа за историју Краљевине Србије. Време прве владе кнеза Милоша Обреновића*, приредили В. Ј. Петровић, Н. Ј. Петровић, књ. I, од 1815. до 1821. године, Београд 1882, 149, 199; Рашид-беј, *Историја чудноватих догађаја у Београду и Србији*, 7.

везира који је требало да угуши устанак, учинио благонаклоним према Србима. Слично је Милош поступио и код Дубља, само што је тамо за предају заробљеника давао „понешто бакшиша“. Дубљански заробљеници су најпре поверени на бригу проти Смиљанићу, који их је повео у родно село и у својој кући хранио и чувао, а потом су са Ибрахим-пашом упућени у Босну, у логор Куршид-паше. Рањеници су, као што је поменуто, упућени у Шабац на лечење. Кнез Милош је после споразума у Белици са Марашли Али-пашом пустио све заробљене турске војнике.²⁸

Начелни ставови о забрани трговине робљем, све више афирмисани од 18. века и коначно једним међународним уговором дефинисани на Бечком конгресу 1815. године, нису ни после Другог српског устанка преовладали у сукобима хришћана и муслимана. Током Грчког устанка нису само Турци заробљено грчко становништво претварали у робове, већ су исто чинили и Грци са заробљеним Турцима, и поред тога што су декларацијама из 1822. и 1823. забранили продају у ропство и прогласили да сваки роб, било које вере и народности, постаје слободан кад ступи на грчко тло.²⁹ За разлику од грчких револуционара, Милош Обреновић није остао на декларативном залагању за слободу свих, него је забранио узимање робља, заробљене прикупио, сачувао и послао у област коју су контролисали Турци. Поред тога, када је устанак завршен, успео је да се договори с Марашли Али-пашом да београдско робље не буде продавано и да за 200.000 гроша српско робље буде отпуштено из турских војних логора пре повлачења турске војске из Београдског

²⁷ У Првом српском устанку су устаници после сукоба са турским четата пуштали у неким случајевима заробљене жене, децу и ерлије, а Карађорђе је током освајања београдске вароши наредио да се београдске ерлије, које нису стигле да се повуку у тврђаву, склоне у џамију и да их чувају страже. И Турци су у почетку устанка понекад пуштали заробљене српске устанике да би ишли по селима и одвраћали народ од побуне (К. Протић, *Ратни догађаји из Првога српског устанка*, 120, 239–240; *Причање Петра Јокића*, 26). Занимљиво је да у Другом српском устанку ни џамија ни црква нису биле место заштите и да су често, као у Пожаревцу, коришћене у борби, пошто су биле добро заштићено место, или су око њих подизани шанчеви (М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, I, 154, 161, 174; В. Стефановић Караџић, *Грађа за српску историју нашега времена*, 149, 156, 158; С. Милутиновић Сарајлија, *Историја Србије од 1813*, 193; Ј. Новић Оточанин, *Милошева или устанак Милоша Обреновића на Сулејман пашу Скопљака*, 26).

²⁸ С. Милутиновић, *Историја Србије од 1813*, 313–315, 367, 369–370; М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, I, 168–169; Б. Куниберт, *Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића*, 85, 94; Д. Јовановић, *Јагодинска, Ђупријска и Параћинска нахија у Првом и Другом српском устанку*, 212.

²⁹ Х. Хадзџиосиф, *От робство към наемен труд*, 90–92. Сличан став нашао се и у првом српском уставу – Сретењском уставу из 1835. године. Чланом 118 било је предвиђено: „Како роб ступи на србску земљу, от онога часа постаје слободним, или га ко довео у Србију, или сам у њу побегао. Србину слободно је роба купити, но не и продати“ (*Устави кнежевине и краљевине Србије 1835–1903*, уредник Миодраг Јовичић, САНУ, Одељење друштвених наука, Извори српског права VIII, Београд 1988, 57).

пашалука. Истовремено, испословао је и ослобађање преживелих робова заробљених код Лешнице 1813. године.³⁰

**Предаја уз гаранције („на веру“)
и напуштање положаја без борбе**

Очекујући беспштедну борбу и гоњење, осећајући несташницу хране и залиха, Турци су у више наврата настојали да сачувају животе тзв. предајом на веру (уз гаранције). Српска страна уговарала је такву предају када се процењивало да ће Турци пружити снажан отпор или да би у случају дуже опсаде и борбе могли добити појачање. Најчешће је при предаји договоран слободан пролаз турској војсци и цивилном становништву до неког утврђења.³¹

Договор о предаји на веру утаначиван је у почетку Првог српског устанка као ратна варка, с намером да се већ преговарачи убију, а да до мирног премештања становништва ни не дође, као што потврђује Карађорђева намера код преговора око предаје Рудника. Касније су и договоране и реализоване предаје, уз услов да Турци оставе „џбану и топове“, и омогућаван им је излазак из вароши/града. У неким приликама, као што је то било у Смедереву, Пожаревцу и Београду, биле су им обезбеђене и лађе за одлазак у Видин.³²

У Другом српском устанку је од почетка постојала намера устаничких вођа, не само кнеза Милоша Обреновића, да се договор поштује, као што сведочи предаја Рудника у том устанку, коју је договорио Арсеније Лома. Наиме, иако је руднички муселим Токатлић страдао у нападу Срба, који нису марили за Ломин договор о пропуштању тридесетак рудничких муслиманских породица које је Лома водио у Ужице, сам Лома је не само унапред планирао да поштује договор, већ је и после пушкарања повратио ред и наставио да реализује договор и преживеле Турке и њихове породице прати ка Ужицу. Да су овакви договори још увек лако кршени на обе стране указује чињеница да је заседу поставио Ломин млађи брат Михаило, а да је Лому, који је наставио да Турке спроводи према договору, убио један од преживелих Турака. За одмазду, убијени су преостали мушкарци, али су жене и деца, ипак, били поштеђени и спроведени до Ужица.³³

³⁰ М. Ђ. Милићевић, *Кнез Милош прича о себи*, 13–14; В. Стојанчевић, *Откупљивање робља у Србији за време кнеза Милоша*, 96.

³¹ М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, I, 173–174; В. Стефановић Караџић, *Грађа за српску историју нашега времена*, 145, 147.

³² *Причање Петра Јокића*, 31, 43; К. Протић, *Ратни догађаји из Првога српског устанка*, 243. Карађорђе је решио да преговараче „побије кад дођу [...] да би тако после лако свршио и с осталим Турцима у самом Руднику“ (К. Протић, *нав. дело*, 111–113).

³³ М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, I, 149–150; С. Милутиновић Сарајлија, *Историја Србије од 1813, 141–145*. Према верзији Вука Стефановића Караџића, Лома је унапред договорио напад на Токатлића, због чега га је преживели Турчин и убио (*Грађа за српску историју нашега времена*, 145).

Несигурност оваквих договора током Другог српског устанка илуструје и чињеница да су опсађени Турци инсистирали да у договорима о предаји учествује лично Милош Обреновић, чијој су речи веровали. Поред тога што је држао дато обећање, Милош је саветовао и своје старешине: „*Да нисте веру своју погазили за свој живот*“.³⁴ Како је устанак одмицао и међу учесницима се ширило уверење да ће постигнути договори, бар у присуству Милоша Обреновића, бити и поштовани, све чешће су се турске посаде пре сукоба или после мањих и већих окршаја предавале „на веру“ и успевале да мирно стигну на договорено одредиште, као што је то учињено у Баточини и Карановцу. Карановачким Турцима било је чак дозвољено да оду са свим стварима, а не само с личним оружјем.³⁵

Закључак

Промењен однос према заробљеним цивилима, борцима и рањеницима и гоњењу непријатеља, као и поштовање предаје уз гаранције били су у вези са уверењима и политичким одлукама Милоша Обреновића, који је сопственим ауторитетом успоставио или обезбедио хуманији однос устаника према пораженом. Његова намера да војним акцијама припреми „пут за помирење“ била је истовремено основно исходиште промењеног односа према непријатељу и пречица ка преговорима. Дипломатски добици од хуманог поступка према заробљеним Турцима нарочито су уочљиви у односу с Ибрахим-пашом. Милош га је током боравка у заробљеништву уверио да Срби нису устали против султана и тако обезбедио да паша посредује у преговорима са Куршид-пашом, новим босанским везиром који је требало да угуши устанак. Хумани поступак устаника према Турцима из Чачка и заробљеницима код Дубља наводно је учинио Куршид-пашу благонаклонијим према Србима и допринео уверењу османског Дивана да су Срби заиста устали само против зулума локалне управе.³⁶

Из различитих Милошевих изјава могу се уочити и други мотиви хуманијих поступака према пораженом. Јасна је жеља да оружаних сукоба буде што мање и да се битке воде до остварења стратешког циља, а не до потпуног пораза непријатеља. Промена става према пораженима, првенствено цивилима,

³⁴ М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, I, 175. Према традицији, Милош Обреновић је још у Првом српском устанку увек држао задату реч (Ј. Новић, *Милошева или јунаштво Милоша Обреновића кнеза од Србије*, 92).

³⁵ М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, I, 172, 175–176; Б. Куниберт, *Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића*, 86; С. Милутиновић Сарајлија, *Историја Србије од 1813*, 318, 333–334, 337; Г. Георгијевић, *Знаменити догађаји новије србске историје*, 65.

³⁶ М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, I, 169; В. Стојанчевић, *Откупљивање робља у Србији за време кнеза Милоша*, 95; С. Милутиновић Сарајлија, *Историја Србије од 1813*, 315–316; Б. Куниберт, *Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића*, 85; Ј. Новић Оточанин, *Милошева или устанак Милоша Обреновића на Сулејман пашу Скопљака*, 22–23.

који су у то време сматрани саставним делом противничке војске, била је у вези и са кнежевим уверењем да обичан свет, ни на српској ни на турској страни, није заслужио страдања којима је изложен. Назире се и став да борба за слободу једних не треба и не може истовремено бити и поробљавање других. Хуманији поступци могу се приписати и хришћанској самилости, као и милосрђу, с којима се може повезати и околност да је након завршетка устанка, поред српског, кнез откупљивао и хришћанско робље других националности, без обзира што је при томе имао и политичке разлоге и циљеве.³⁷

Посебно је значајно, према мишљењу Бартоломеа Куниберта, то што је хумани поступак према непријатељу после битке на Љубићу утицао на разбијање стереотипа о свирепости српског народа, који презире законе и може се дисциплиновати само „страхом од смртних казни“. Он је и каснију хуманизацију битака, у којима су животи заробљеника бивали поштеђени, а турске посаде се чешће предавале, као и ублажавање положаја српских затвореника у Београду, такође приписивао свести учесника у сукобу да је однос Срба према пораженима промењен.³⁸ Политички добици из тих промена били су неспорни.

³⁷ М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, I, 162, 168–169, 175; В. Стојанчевић, *Откупљивање робља у Србији за време кнеза Милоша*, 89–90; В. Стефановић Караџић, *Грађа за српску историју нашега времена*, 150; М. Ђ. Милићевић, *Кнез Милош прича о себи*, 8; Г. Георгијевић, *Знаменити догађаји новије србске историје*, 51; С. Новаковић, *Србија у години 1834, писма грофа Боа-ле-Конта де Рињи министру иностраних дела у Паризу о тадашњим приликама у Србији*, *Споменик СКА* 24 (1894) 11.

³⁸ Б. Куниберт, *Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића*, 85.

Bojana Miljković Katić, Ljubinka Katić

**ATTITUDE TOWARDS THE DEFEATED IN BATTLES
OF THE SECOND SERBIAN UPRISING**

Summary

The Second Serbian Uprising brought a different attitude of rebels towards captivated civilians, fighters and the wounded, persecution of the enemy and surrender with guarantees, which ensured a more humane attitude towards the defeated. The main source of changes was Miloš Obrenović's conviction that military actions should only pave the way for negotiations, which is why he secured the majority of these changes with his own political decisions and authority. There were also other motives for a humane attitude towards the enemy. The most important was doubtless the aim to have the fewest possible armed conflicts, in addition to Christian mercy, primarily towards civilians, who were at the time considered an integral part of the adversary's army. Also present were motives supported by the conviction that ordinary people, either on the Serbian or the Turkish side, did not deserve the suffering they were exposed to, and that the struggle for the liberation of one side should not and could not imply the subjugation of the other side.

Humane acts towards the defeated resulted in diplomatic and political gains. They were visible particularly in the relationship with Ibrahim Pasha, the commander of the Turkish army at the Battle of Dublje. During his captivity, Miloš Obrenović convinced him that the Serbs did not rise against the sultan, and consequently, Ibrahim Pasha mediated in negotiations with Hurshid Pasha, the Bosnian vizier, who was supposed to quell the uprising. Moreover, the rebels' humane treatment of the Turks from Čačak and captives near Dublje made Hurshid Pasha more benevolent towards the Serbs. The humane attitude towards the defeated enemy also helped alleviate the position of Serbian captives in Belgrade and led to the humanisation of later battles, breaking the stereotypes about the brutality of the Serbian people, who purportedly detested laws and could be disciplined only when threatened with death penalty.

Key words: Second Serbian Uprising, Miloš Obrenović, the wounded, captives, slaves, plunder, surrender, captives' camp.